

Te Whakapuakitanga o te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao mo ngā Tika o ngā Iwi Taketake

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples

International Human Rights Series

Human Rights
Commission
Te Kāhui Tika Tangata

Te Kāhui Tika Tangata

Tāmaki Makaurau — Auckland

10th Floor, Tower Centre, Cnr Queen and Customs Streets
PO Box 6751, Wellesley Street, Tāmaki Makaurau Auckland 1141
Waea Telephone 64 9 309 0874
Waea Whakāhua Fax 64 9 377 3593

Te Whanganui ā Tara — Wellington

Level 8, Vogel Building, 8 Aitken Street
PO Box 12411, Thorndon, Te Whanganui ā Tara Wellington 6144
Waea Telephone 64 4 473 9981
Waea Whakāhua Fax 64 4 471 6759

Otautahi — Christchurch

Ground Floor, KPMG at Cranmer, 34-36 Cranmer Square
PO Box 1578, Otautahi Christchurch 8140
Waea Telephone 64 3 379 2015
Waea Whakāhua Fax 64 3 353 0959

Human Rights Commission InfoLine

0800 496 877 (toll free)
Language Line (an interpreting service) is available on request
TTY (teletypewriter): 0800 150 111
Fax: 64 9 377 3593 (Attn: InfoLine)
Email: infoline@hrc.co.nz

<http://www.hrc.co.nz>

Published February 2008
ISBN: 978-0-478-28642-7
Aotearoa New Zealand

Te Whakapuakitanga o te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao mo ngā Tika o ngā Iwi Taketake¹

Hei Tāpiri

Ko tā Te Huihuinga Whānui

Te Whakapuakitanga ā te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao mo ngā Tika o ngā Iwi Taketake

Nā runga i ngā ārahitanga o ngā putake me ngā tikanga o te Kawenata ā Te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao, me te whakapono ā ngā rohe pōtae ka tutuki pai ona nei oati katoa i raro i taua Kawenata,

Me te āmine mai he ōrite te mana o ngā Iwi Taketake ki etahi atu Iwi, kia aronui ano hoki ki te mana o enei iwi ki te noho rerekē, ki tā rātou e hiahia ana, me tautokohia.

Tera ano te āminetia ko ngā rourou ā ngā Iwi katoa ka hāpai i te whānuitanga me te hōhonutanga o te ao tangata me ona tikanga, na konei te kitea o te hononga o te ira tangata,

Tera ano te āminetia ko ngā kawa, ngā ture me ngā tikanga whakahaere e whakamanamana ana i tetahi Iwi, tetahi tangata kotahi rānei na tona kāinga tipu te take, na te tae ranei o tona kiri, tona haahi, whakapapa me ona tikanga ā iwi he whakahāwea, kei te hē i raro i ngā āhuatanga pūtaiao, kei te hē i raro i te ture, he patu wairua, he hapa ā iwi hoki,

Pumau tonu ki te kōrero, ina tū motuhake nga Iwi Taketake ki te whakamahi i a ratou nei tika, me noho wātea tonu ratou mai nga momo whakahāwea katoa,

Na te māharahara mea pēhia te Iwi Taketake mai ngā urupatu o mua na te whakawehewehe, te urutomohia e tauwiwi me te raupatuhia o a ratou whenua, rohe pōtae, a ratou nei rawa, ā na konei i tangohia ai to ratou mana ki te whakamahi i ā ratou nei tika, arā ki te whakatipu i a ratou ano i raro i o ratou ano hiahia,

E aro atu ana ki te whakanui me te hāpai i ngā tikanga tūturu a ngā Iwi Taketake i ahu mai nei i a ratou hanga tōrangapu, hanga ohaoha me te whanaungatanga o ia iwi, o ratou wairuatanga, hītori me ngā poropiti, tūturu tonu te mana ki o ratou nei whenua, rohe pōtae me o ratou nei rawa,

1 I te mārama o Māhuru 2007, kia whakapumautia, me te panui hoki, a, Te Whakapuakitanga o Te Runanga Whakakotahi i Ngā Iwi o Te Ao mo ngā Iwi Taketake, na Te Huihuinga Whānui.

Kei te mihi atu te mahi whakamāori, ko Bobby Newson, ko Whaea Merimeri Penfold me Te Taurawhiri i Te Reo Māori, mai Te Kahui Tika Tangata.

I tāria te mārama a Kohitātea 2008, na Te Kahui Tika Tangata.

Me te aro atu ano kia ohorere tonu te whakanui me te hāpai i ngā tikanga tūturu a ngā Iwi Taketake i mokohia nei ki ngā tiriti, ngā momo kawenata me era atu momo whakaritenga i te taha o ngā Kāwana,

Me mihi ki ngā iwi Taketake e whakatikatika nei ki te whakapakari i a ratou kaupapa tōrangapu, ohaoha, me nga take ā iwi kia mutu ai ngā momo whakahāwea ahakoa pehea, ahakoa kei hea,

Tūturu tonu mā ngā Iwi Taketake ano te mana whakahaere o ā ratou nei whenua, rohe pōtae me ā ratou rawa, kā āheia te whakapakari, ki te hiki ake ia ratou ano wānanga, tikanga ā Iwi, kia hāngai ki o ratou ano wawata o ratou tumanako hoki,

Me matua mohio ano ma te whakanui i te mātauranga o ngā Iwi Taketake e pā ana ki a ratou tikanga tūtuturu e kitea ai ngā hua pai hei tiaki, hei manaaki tika i te taiao,

Me te whakapono ano nā te hora o te marino ki ngā whenua me ngā rohe pōtae o te pakanga, ka kitea te tipu o te taha ohaoha me ngā kaupapa ā Iwi, te humarie me te whanaungatanga, te mōhiotanga me te whakaaro pai i waenga i ngā Iwi me ngā tāngata o te ao,

Me tino mohio rawa ki te tikanga o ngā whānau taketake me o ratou nei iwi kāinga kia mahitahi ki te whakatipu, ki te tohutohu, te ako me te poi-poi i a ratou tamariki i raro i te mana o te tamaiti,

Me te aro atu ki ngā tikanga kua whakaetia i roto i nga tiriti, nga tuhinga whakarite me etahi atu kaupapa āwhina i waenga i ngā Kāwana me ngā Iwi Taketake na te mea i etahi wā ko enei take he take me ona nei kūrakuraku katoa ka taka mai ki ngā whenua katoa o te ao,

Me matua mohio ano, ko te kaha hono a ngā tiriti, ngā tuhinga whakarite me etahi atu kaupapa āwhina, koia nei te puna hei whakakaha i te hononga o ngā Iwi Taketake me ngā kāwanatanga,

E whakaae ana ma te tutohinga a te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao, ma te Kawenata tāwāhi ohaoha, ā Iwi, tikanga tuku iho, me te Kawenata tāwāhi tikanga tangata, tikanga torangapu, tāpiri atu ki te whakapuakitanga o *Vienna* me te hōtaka mahi hei whakatutuki i te tino rangatiratanga o nga tāngata katoa, ka hoatu ai mā ratou ano e tohu o ratou turanga tōrangapu, mā ratou ano hei whai, o ratau kaupapa ohaoha, kaupapa ā iwi, whakapakari tikanga hoki.

Me aro atu ano kahore he tuhinga i roto i tenei whakapuakitanga, e āheia te aukati i te tangata ahakoa ko wai, ki te whai i to ratau tino rangatiratanga e hāngai ana ki ngā ture tāwāhi.

Me mohio tuturu, mā te aro atu ki ngā tikanga ā te iwi taketake kua tāhia ki tenei whakapuakitanga ka hāpaitia te nohotahi me te mahitahi i waenga i ngā Kāwana me ngā iwi taketake, ā, ko ona putakenga o te ture, kāwanatanga ā iwi, whakanui i te tikanga tangata, whakahāwea kore me te whakaaro pai, tetahi ki tetahi.

Te tohutohu i te kāwanatanga kia hāngai tonu, kia whakamahia ngā oati e pā ana ki ngā iwi taketake i raro i ngā taputapu tawāhi e pa ana ki te tika tangata kia kōrerotahitia i te taha o ngō tāngata nei.

Me te whakatauki he mahinga nui tā te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao mo ake tonu atu ki te manaaki i ngā tika o ngā iwi taketake.

Me te whakapono o tenei whakapuakitanga te anga whakamua kia mōhiotia, kia hōpaitia, kia manākitia nga tika me te noho wātea o ngā iwi taketake me te whakamahi ano ā te Runanga Whakakotahi i ngā iwi o te Ao i ngā rauemi katoa hei tutuki i tenei take.

Me mohio tuturu, me whakatinana hoki i te mana o te tangata taketake ki nga tikanga tangata katoa i roto i ngā ture tawāhi me te mea ano, ka whai mana ngā iwi taketake ki etahi kohinga tikanga ka āhei te whakamahi mo to ratou oranga tonutanga me te whakapakari i a ratou ano.

Me mohio tuturu ano, he āhuatanga rerekē to ngā iwi taketake mai ia rohe, mai ia whenua, na reira, me āta whakaaro tonu te mana ā rohe, me te mana ā whenua, tae noa ki ngā tikanga hitori, tikanga tuku iho, o tena iwi, o tena iwi.

Ko tenei te whakahau, e whai ake nei ko Te Whakapuakitanga o nga tika o ngā Iwi Taketake na Te Runanga Whakakotahi i Ngā Iwi o Te Ao, kua eke ki nga taumata tenei tutukitanga nā reira me whai i runga i te wairua kotahitanga, me te mana ōrite.

Upoko 1

Ka āhei ngā Iwi Taketake, ahakoa takitini, takitahi ranei, ki te whakamahi i ngā tikanga tangata katoa me te noho kore here i raro i ngā ture o te tūtohinga a Te Runanga Whakakotahi I Ngā Iwi O Te Ao, Te Whakapuakitanga Tika Tangata Whānui me nga ture Tika Tangata o Tāwāhi.

Upoko 2

Ka āhei te Iwi Taketake, ahakoa takitini, takitahi ranei ki te noho kore here, te pupuri i te mana ōrite ki etahi atu iwi, kei a ratou ano te tikanga ki te noho ārai, mai te whakahāwea, i raro i a ratou tikanga me kī, ko tera e pā ana ki to ratou whakapapa, tuākiri ranei.

Upoko 3

Ka mau tonu i te Iwi Taketake to ratou Tino Rangatiratanga, na tera ratou, te āhei ki te whakatau kore here i to ratou tūnga tōrangapu, me te whai kore here i nga taumata ohaoha, me te whakapakari kaupapa ā iwi, taonga tuku iho hoki.

Upoko 4

I raro i te whakamahi ā nga iwi taketake i to ratou Tino Rangatiratanga, ka āhei ratou ki te tū motuhake, ki te hanga Kāwanatanga Motuhake, hei whakahaere i nga kaupapa i waenga i a ratou ano, me te hanga pūtea hei utu i aua whakahaere motuhake.

Upoko 5

Ka āhei ngā iwi taketake ki te whakatū, ki te hāpai i a ratou ano kaupapa tōrangapu, ture, ohaoha, kaupapa ā iwi, taonga tuku iho me te mea ano, ka āhei ratou ki te uru atu mena ratou e hiahia ana, ki nga kaupapa tōrangapu, ohaoha, kaupapa ā iwi, taonga tuku iho a te Kāwanatanga.

Upoko 6

Kei ia tangata taketake ano te mana ki te kī, he iwi tuturu tona.

Upoko 7

1. Kei ia tangata taketake te mana whai oranga, oranga mana tinana, oranga mana hinengaro, te noho kore here tonu, me te haumaruru tinana.
2. He mana-ā-roopu to nga Iwi Taketake, kia noho kore here, kia noho i runga i te rangimarie, me te haumaruru, ano nei he iwi Motuhake ā, me kore rawa e pā ki a ratou te kohuru, te tūkino, me te kāhaki tamariki, mai tetahi roopu ki tetahi atu.

Upoko 8

1. Ko te tikanga, kia kaua ngā Iwi Taketake, takitini, takitahi ranei, e urutomohia, ka pēhia kia huri hei tauīwi, kia kaua ano e turakihia o ratou tikanga tuku iho.

2. Me hanga e ngā Kāwanatanga he huarahi hei ārai atu, hei whakaea ranei:
  - a) I ngā mahi whakaiti i te mana tangata, i nga tikanga tuku iho, whakapapa hoki;
  - b) I ngā mahi raupatu whenua, rohe pōtae, taonga hoki;
  - c) I ngā mahi kāhaki tāngata e tūkino ai i a ratou, e takahi ai i o ratou tika;
  - d) I ngā mahi peehi ia ratou kia ōrite ki a tauiwi;
  - e) I ngā mahi whakapāho kino hei whakatō i te riri me te whakahāwea i te tangata, nā te tae o tona kiri te take.

Upoko 9

Ka whai mana ngā iwi taketake takitini, takitahi ranei, ki te noho ā iwi, ā rohe ranei i raro i o ratou ano tikanga tuku iho, me kaua rawa he whakahāwea e pupū ake i te whakamahinga o taua tikanga.

Upoko 10

Me kaua rawa ngā Iwi Taketake e panaia mai i o ratou whenua, o ratou rohe pōtae, papakāinga. Me kaua ratou e nekehia ki waahi kē mehemea kāhore ratou i whai wā ki te whiriwhiri, ki te whakae ranei ki tetahi whakaetanga tōtika, mena ka taea, me rapua he huarahi e āhei ai ratou te hoki mai ano ki te papakāinga.

Upoko 11

1. Me āhei nga Iwi Taketake ki te whakamahi ki te whakaora i o ratou tikanga tūturu me a ratou taonga tuku iho. Kei i a ratou te mana ki te poipoi, ki te tiaki, ki te whakapakari i ngā taonga o nehe, o inaianei, o ngā rā kei mua, pera tonu i ngā waahi tapu, ngā taonga toi, whakairo, ngā kawa, ngā mātauranga, ngā mahi ā rehia me ngā kōrero tuku iho
2. Me aro te Kāwanatanga ki te hanga huarahi hei whakaea i ngā nawe, ā ko enei huarahi me hangatahi i waenga i ngā Iwi Taketake, hei whakaea i te tango pokanoa i o ratou taonga tuku iho, taonga tūturu, taonga wairua hoki, me te takatakahia o ngā ture, tikanga, me ngā kawa.

Upoko 12

1. He mana to te Iwi Taketake ki te whakarārangi, ki te whakamahi, ki te whakapakari me te ako i a ratou tikanga wairua, whakapono, ngā āhuatanga whakahaere, ngā kawa; te mana hei poipoi, hei tiaki, te mana motuhake ki o ratou waahi tapu, te mana whakamahi i a ratou nei taonga tapu, me te mana ki te whakahoki mai i a ratou nei mokomokai, koiwi ranei ki te wā kāinga.
2. Me taikaha ngā Kāwanatanga ki te whakawātea i ngā huarahi e taea ai e ngā Iwi Taketake ki te toro atu/ ki te whakahoki mai ranei i a ratou taonga tapu, koiwi tangata kei a tauiwi e pupuri ana, a me hoki mai i raro i te tika, i raro ano i nga huarahi i hangatahi ai i waenga i ngā Iwi Taketake nei.

Upoko 13

1. Kei ngā lwi Taketake te mana ki te whakaara ake, ki te whakamahi, te whakapakari me te whāngai ki ngā uri whakaheke, o ratou nei hitori, reo me ona tikanga, whakaaro, tuhituhi, me te mana kia mau tonu a ratou ingoa mo nga kāinga ā lwi me ngā tāngata hoki.
2. Me whai huarahi tōtika ngā Kāwanatanga ki te tiaki i tenei tikanga, me te whai ano kia āta mārama ngā lwi Taketake ki ngā kaupapa tōrangapu, ki ngā whakahaerenga ā te ture, mai tetahi kaiwhakamārama, ma tetahi atu huarahi ranei.

Upoko 14

1. Kei ngā lwi Taketake ano te mana ki te whakatū me te whakahaere i a ratou huarahi whai mātauranga, o ratou kura, e ako ai i roto ano i to ratou ake reo, e hāngai ana ki a ratou tikanga tohutohu, tikanga whakaako.
2. Ko nga Tāngata Whenua, me kī ra ko nga tamariki, e tika ana kia whiwhi i ngā taumata katoa o ngā momo mātauranga a ngā kura Kāwanatanga a me kua rawa e whakahāweatia.
3. Ma te mahitahi a ngā Kāwanatanga me ngā lwi Taketake, ka hangaia he huarahi e taea ai te toro atu ki ngā tohutohu mātauranga i raro i a ratou ake tikanga, i roto i o ratou ake reo, mo ngā tāngata Taketake, me ki ra mo ngā tamariki, me era atu kei waho i o ratou rohe pōtae e noho ana.

Upoko 15

1. He tikanga kia mau tonu te mana me te motuhaketanga o ngā lwi Taketake ki o ratou ano taonga tuku iho, hitori, moemoea, wawata, a me kitea tonu i roto i ngā akoranga, i waenganui ano hoki i ngā pānui ā lwi.
2. Me āta mahitahi, me āta kōrerotahi ngā Kāwanatanga me ngā lwi Taketake, ki te whakarite he huarahi totika, hei takatakahi i te whakahāwea, hei whakamutu i ngā mahi peehi tangata, a me whakanui kē ko te ngakau mahaki, te rapunga mātauranga me te whakaaro pai tetahi ki tetahi, mai ngā moka o ngā rohe katoa.

Upoko 16

1. Me whai tika ngā lwi Taketake ki te whakatū i o ratou ake huarahi pāpāho i roto i o ratou ake reo, a me tuwhera ano hoki ngā tatao katoa a nga kaipāpāho tauivi ki a ratou .
2. Me whai huarahi totika ngā kāwanatanga kia pumau tonu ngā kaipāpāho Kāwanatanga ki te whakaatu mai i te whānuitanga o ngā tikanga taketake. Mā ngā Kāwanatanga ano e whai kia wātea te whakātu mai i ngā kaupapa, me aukati hoki te whakahāwea, me tautokohia ano ngā pāpāho motuhake ki te whakātu totika mai i te whānuitanga o ngā taonga tuku iho a ngā iwi taketake.

Upoko 17

1. Ka whai mana ngā iwi taketake, takitini, takitahi ranei, ki ngā ritenga o, nga ture whai mahi o tona ake whenua, me ngā ture whai mahi o te Ao.
2. Me mahitahi ngā Kāwanatanga me ngā Iwi Taketake, ki te whakatū ritenga whakamaru i nga tamariki o nga iwi taketake, mai i nga mahi kino whakahāwini, nga mahi e tūkinō ana ia ratou, e whakararu ana i nga mahi mātauranga, a ka tau hoki te kino, ki te tinana, te wairua, te hinengaro, me te noho ano o te tangata.
3. E whai tika ana te iwi taketake, ki te noho wātea mai i ngā mahi whakahāwea i roto i nga ritenga ā mahi, me etahi atu ano o nga ritenga (*inter - alia*) penei me nga tikanga utu mahi.

Upoko 18

Kei te whai mana ngā Iwi Taketake ki te whakauru atu ki nga huihuinga whakataunga take e pā ana kia ratou, e pā ana hoki ki o ratou tikanga. Mā ratou ano e tohu nga kaikorero mai i o ratou ake tikanga huihuinga ā iwi, me te mau tonu i nga kaupapa whakatau take i tukua iho e o ratou mātua tupuna.

Upoko 19

Me kōrero tahi te kāwanatanga me nga iwi taketake, i runga i te kaupapa o te whakapono, ki te whakatau whakaetanga, kahore nei he here, a kia mārāma tonu hoki tenei ki te iwi Taketake, i mua atu i te whakatūnga ture, ritenga mahi e pā ana ki nga iwi taketake.

Upoko 20

1. E whai mana ana nga iwi taketake ki te whakatū i o ratou ake kaupapa tōrangapu, kaupapa oranga, nohonga ā iwi, me te noho pūmau i raro i o ratou tikanga oranga, me te wātea hoki ki te whai i nga tikanga a o ratou mātua tupuna hei oranga motuhake mo ratou.
2. E whai mana ana nga iwi taketake kua wetewetehia mai i o ratou tikanga oranga, ki te whakatū kaupapa utu mo te whakatika i enei.

Upoko 21

1. E whai mana ana ngā iwi taketake, kia kua hoki ratou e whakahāweatia, mo te whakatu tikanga whakapai, whakakaha ake i to ratou oranga, me nga āhua nohonga ā iwi. E pā atu ana hoki enei ki nga ritenga mātauranga, ritenga whai mahi me nga ritenga akoranga mahi, ritenga whai whare nohonga mo te whanau, ritenga hauora, me nga ritenga whai penihana.
2. Me mahi kaupapa ngā Kāwana, kaupapa motuhake hoki mena ka hiahiatia, hei whakapai ake i ngā āhuatanga oranga nohonga ā iwi o nga Iwi Taketake. Me āta whakaritea ngā tika me ngā kaupapa oranga mo ngā kuia ngā kaumatua ngā wāhine, taiohi rangatahi, taitamariki me te hunga hauā o ngā iwi taketake o te whenua.

Upoko 22

1. Ka whakamahia tenei Whakapuakitanga, kia whai whakaaro tonu ki nga tika me nga uaratanga motuhake o nga kuia, kaumatua, wāhine, taiohi rangatahi, taitamariki me te hunga hauā o ngā iwi taketake.
2. Me mahi tahi te Kāwana me ngā iwi taketake, i etahi kaupapa, whakamaru, mo te tiaki i nga wāhine me nga taitamariki, mai i ngā mahi tūkino mahi patu me nga mahi whakahāwea hoki.

Upoko 23

E whai mana ana ngā iwi taketake ki te whakatū kaupapa oranga mo ratou ano. Kei te iwi taketake tonu te mana ki te whakatū kaupapa hauora, kaupapa whare noho mo te whānau, me etahi atu kaupapa oranga whainga rawa, oranga ā iwi, me te whakamahi i enei kaupapa mai i o ratou roopu whakahaere, i raro hoki i o ratou ake tikanga.

Upoko 24

1. E whai mana ana ngā Iwi taketake ki o ratou rongoa, me ngā kaupapa mahi hauora i raro ano i o ratou tikanga, me ngā mahi tiaki hoki i o ratou, rākau rongoa, kararehe rongoa, me ngā taonga ōpapa. Kei te whai mana me te wātea tonu hoki ratou, ki te kōkiri i ngā rātonga hauora, a kia kua hoki ratou e whakahāweatia mo tenei.
2. Kei te hunga taketake te mana ōrite ki te whai i ngā kaupapa hauora ā tinana, hauora ā hinengaro hoki. Me āta whakatūria e te Kāwanatanga he ritenga hei whakarangatira i tenei.

Upoko 25

E whai mana ana ngā Iwi Taketake ki te pupuri, ki te whakakaha i te hononga wairua, te whanaungatanga ki o ratou whenua tuku iho, whenua noho, me ngā whenua kei te whakamahia, nga wai, nga awawa, te takutai moana me o ratou taonga katoa, kei roto i o ratou rohe pōtae, me te tiaki hoki i enei taonga katoa mo nga uri kei te heke mai.

Upoko 26

1. E whai mana ana ngā Iwi Taketake ki ngā whenua ngā rohe pōtae, ngā rauemi, i tukua iho kia ratou, ā me nga whenua kei te whakamahia nei e ratou.
2. E whai mana ana ngā Iwi taketake ki te pupuri ki te whakamahi me te whakatū ritenga mo ngā whenua, ngā rohe pōtae, me ngā rauemi tuku iho, ā me nga whenua hoki kua riro mai nei i a ratou.
3. Me whakatūria e te Kāwanatanga he ture kaitiaki mo enei whenua, rohe pōtae me ngā rauemi o ngā iwi taketake. Me whakatūria hoki enei ture i raro ano i ngā tikanga o ngā iwi taketake.

Upoko 27

Me mahi tahi te Kāwanatanga me ngā Iwi Taketake ki te whakatū kaupapa, e mārama ana, e pai ana ki te katoa, me te aro atu ki ngā tikanga o ngā Iwi taketake. He kaupapa enei hei whakatau i nga take e pā ana ki nga tika o ngā Iwi Taketake ara nga tika ki o ratou whenua, o ratou rohe potae, me o ratou taonga katoa.

Upoko 28

1. E whai mana ana ngā Iwi Taketake, ki nga tikanga whakawā, tikanga utu, mō ō ratou whenua, ō ratou rohe potae me ō ratou taonga rauemi tuku iho. Ko enei nga whenua me nga rauemi tuku iho, kua raupatuhia, tāhaetia, kahore hoki ratou i mārama no hea kē tenei āhuatanga.
2. Ko nga kaupapa utu, kia tau i te tuatahi ma te tangata whenua ano e whakae, ko te riro whenua me whakahoki whenua mai, he whenua ke ano ranei te utu, me te pera ano nga whakatau mo nga rohe potae me nga taonga rauemi, kia orite tonu te utu whakatau.

Upoko 29

1. E whai mana ana ngā Iwi Taketake ki te tiaki, ki te whakatū tikanga whakamaru i te taiao me te tiaki i nga ritenga oranga mo te whenua, mo nga rohe potae, me ngā rauemi. Me whakatūria e te Kāwana etahi kaupapa hei āwhina i te Iwi Taketake mo nga mahi tiaki manaaki hoki i te taiao, kia kua hoki enei kaupapa e tū whakahāwea ki te iwi taketake.
2. Me whai tikanga tonu te Kāwana ki te whakatū kaupapa kia kore nga paru kino, morearea e puritia e whiua ki runga ki te whenua, ki nga rohe potae o ngā Iwi Taketake.
3. Me whakatū kaupapa ano hoki ngā Kāwana mo te āta tiro tiro, me te whakapai, whakatika i te hauora o ngā Iwi Taketake i pāngia i te mate nā enei taonga morearea, paru kino kua whiua nei ki runga ki o ratou whenua ki o ratou rohe potae hoki.

Upoko 30

1. Kua e whakatūria he mahi tauā, mahi pakanga, ki runga ki ngā whenua o ngā Iwi Taketake, ki roto ranei i o ratou rohe potae, engari ka aukatihia tenei mehemea he tonono, na te iwi whānui, he painga hoki mo te katoa, na te whakae ranei o te Iwi Taketake.
2. Me kōrero tahi te Kāwana me ngā Iwi Taketake, mai ano i o ratou tikanga huihuinga i mua atu i te whakamahinga o etahi kaupapa pakanga, tauā, mahi hoia ranei ki runga ki o ratou whenua, i roto ranei i o ratou rohe potae.

Upoko 31

1. E whai mana ana ngā Iwi Taketake ki te pupuri me te whakakaha tonu, ki te mau i te mana whakahaere, ki te tiaki me te whakapakari i o ratou ake tikanga tuku iho o nga

matua tupuna, ara o ratou tikanga mātauranga me o ratou tikanga whakapuakitanga me te whakahaere ano i o ratou ake tikanga putaiao, tikanga hangarau, ngā rauemi ira tangata, kākano, rongoa ā me te mātauranga ki nga taonga o te wao nui a Tane, ki nga korero tuku iho, nga pukapuka papatupu, nga mahi toi whakaari, nga mahi tākaro tuku iho me nga mahi toi, toi ā tinana hoki.

E whai mana ana hoki nga Iwi Taketake ki te pupuri me te mau i te mana whakahaere, ki te tiaki me te whakapakari i o ratou mātauranga ki nga tikanga tuku iho, ki nga tikanga o nga mātua tupuna me te mana ki te whakapuaki hoki i enei.

2. Kia mahi te Kāwana ki te whakatū ritenga ki te tiaki i te mana o nga Iwi Taketake.

Upoko 32

1. E whai mana ana nga Iwi Taketake ki te whakatau me te whakamahi tikanga whakanui, me nga tikanga whakatakoto kaupapa, mo te mahi i o ratou whenua, o ratou rohe potae me era atu rauemi tuku iho.
2. Me kōrero tahi te Kāwana me ngā Iwi Taketake, kanohi ki te kanohi, mai ano i o ratou whakaminenga, ki te whai whakaetanga, kahore nei he here i mua atu i te taunga o etahi kaupapa mahi, e pā ana ki o ratou whenua o ratou rohe potae, me o ratou taonga rauemi hoki arā nga kaupapa mahi whakahāwini nga ōpapa, nga wāi, me era atu taonga rauemi.

Upoko 33

1. E whai mana ana ngā Iwi Taketake ki te whakatau i o ratou ake turangawaewae, te mematangā ranei i raro i o ratou tikanga tuku iho. Kāhore hoki tenei e aukati ana i te mana o nga Iwi Taketake, ki te whai i te tangata whenuatanga o whenua kē atu e noho nei ratou.
2. Kei te Iwi Taketake hoki te tika ki te whakatau tūranga ki te kōwhiri hoki i nga mema o to ratou whakaminenga i raro ano i o ratou tikanga.

Upoko 34

E whai mana ana ngā Iwi Taketake ki te whakanui te whakatū i o ratou kaupapa whakaminenga me o ratou ake tikanga motuhake, te wairuatanga, nga tikanga tuku iho, nga ritenga whakahaere me nga mahi whakawā tikanga whakawa ranei i raro ano i te mana o nga Tika Tangata o te Ao.

Upoko 35

E whai mana ana nga Iwi Taketake ki te whakarite i nga kawenga tikanga hāpori.

Upoko 36

1. E whai mana ana ngā Iwi Taketake, arā ratou kei te noho wehewehe i nga rohe, ki te mau me te whakanui i ngā mahi, whanaungatanga me ngā ritenga mahi tahi,

nga tikanga taha wairua, taha tikanga tangata, torangapū, taha oranga tangata, i waenganui ano i a ratou, me nga lwi katoa e tau mai ana ki te rohe.

2. Kia mahi tahi te Kāwana me ngā lwi Taketake ki te whakatu ritenga ki te tiaki i enei tika o nga lwi Taketake.

Upoko 37

1. E whai mana ana ngā lwi Taketake ki te tū Rangatira, ki te mahi tikanga, me te whakaū Tiriti, whakaetanga me era atu honohonotanga kua whakaritea me te Kāwana, ki o ratou nei uri hoki, ā me te whakahau kia whakahonoretia kia whakanuia e ngā Kāwana enei Tiriti, whakaetanga me era atu ritenga katoa.
2. Kāhore hoki he ritenga i roto i tenei Whakapuakitanga e aukati ana, e whakaiti ana ranei i nga tika, o ngā lwi Taketake i raro i nga Tiriti, nga Whakaetanga me era atu ritenga katoa.

Upoko 38

Me mahi tahi ngā Kāwana me ngā lwi Taketake o ngā Whenua ki te whakatū tikanga arā tikanga ture ki te whakatutuki i ngā wawata o tenei Whakapuakitanga.

Upoko 39

He mana ano kei ngā lwi Taketake ki te whai āwhinatanga mo ngā mahi pūtea moni me nga mahi hangarau mai i nga Kāwanatanga o ngā Whenua me ngā hononga ki ngā whenua o tāwāhi kia tutuki pai ai te mana kua whakatakotohia nei i raro i tenei Whakapuakitanga.

Upoko 40

E whai mana ana ngā lwi Taketake ki te whai huarahi whakatau take arā huarahi i raro i ngā kaupapa o te tika, mo te whakatau take i waenganui i nga lwi Taketake me ngā Kāwana o te whenua, etahi atu roopu ranei, me te whai hoki i te haurahi utu mo nga takahitanga o a ratou tika arā ngā tika o te tangata me ngā tika o te hapu, lwi hoki. Me aro atu hoki enei huarahi i raro i nga tikanga tonu o nga lwi Taketake o ratou ake ture me o ratou ritenga tuku iho, me te haere tonu i raro i nga kaupapa o nga tika o te tangata puta noa te Ao.

Upoko 41

Mā ngā roopu ano o te Runanga Whakakotahi i ngā lwi o te Ao e whakatū ritenga me te āpiti atu ki nga roopu kāwanatanga hoki, hei whakatutuki i ngā wawata katoa o tenei Whakapuakitanga mai i ngā mahi whakahaere, mahi pūtea rawa, me te hangarau hoki. Me whakaritea ano he ritenga hei whakauru mai i ngā lwi Taketake.

Upoko 42

Ko te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao, me te Taumata Runanga mo ngā Iwi Taketake (ara Permanent Forum on Indigenous Peoples) me ngā roopu motuhake kua tohua mo enei mahi mai ano i ngā whenua me ngā Kāwanatanga, me whakanui i te whakamahinga o ngā wawata o tenei Whakapuakitanga me te whai i muri iho i pehea te pai te kino ranei o ngā mahi o tenei Whakapuakitanga.

Upoko 43

Ko ngā tika kei te whakatakotohia atu i konei, ko nga tika motuhake mo te oranga, te mana me te whai i te oranga o ngā Iwi Taketake.

Upoko 44

Ko ngā tika katoa kei te kitea i konei e ōrite ana te tū mo te tāne me te wahine o ngā Iwi Taketake.

Upoko 45

Kahore he kōrero i raro i tenei Whakapuakitanga e aukati ana i ngā tika o ngā Iwi Taketake arā ngā tika inaianei me nga tika kei te heke mai.

Upoko 46

1. Kahore he kōrero whakamārama i roto i tenei Whakapuakitanga e mea ana he mana to te Kāwana, etahi roopu a Iwi, etahi tangata ranei ki te mahi i etahi mahi ritenga e takahi ana i te Tutohinga o te Runanga Whakakotahi i ngā Iwi o te Ao *Charter of the United Nations* e mea ana ranei ahakoa iti nei kei a ratou te mana mo te takahi, te whakawehewehe te katoa etahi waahi ranei o ngā Rohe Potae Mana Whenua te Rangatiratanga ranei o te Kāwanatanga o taua ake whenua.
2. Me whai tonu i ngā tika o te tangata, te rangatiratanga me te mana o te tangata, i roto i ngā kaupapa whakamahi i te Whakapuakitanga.
Ko nga mahi katoa mo nga tika i raro i tenei Whakapuakitanga ka aro atu ki nga ritenga ā ture me ngā ture kua whakatakotohia mai e te Ao mo nga Tika o te Tangata. Kia kua hoki enei ritenga e whakahāwea i te tangata me te whai motuhake mo te whakatū rangatiratanga me te whakanui i nga tika me te whakawātea i nga here o etahi atu, me te mau i te kaupapa o te nohonga kotahitanga.
3. Ko nga tikanga here kua whakatakotohia nei i roto i tenei Whakapuakitanga me aro atu ki nga kaupapa o te tika, te noho kotahitanga, te whakanui i nga Tika o te Tangata, te ōrite, te kore whakahāwea, te pono me te tika o nga mahi Kāwanatanga, me te whakapono hoki o tetahi ki tetahi.